

ЛОКАТИВДИК ПРЕДИКАТТАР ЖАНА ЛОКАЛИЗАТОРЛОРДУН КЫРДААЛДЫК ТИПТЕРИ

|| Бул макалада мейкиндик катыштарынын парадигмасы жөнүндө сөз болот.

Кырдаалдык мейкиндик катыштардын семантикасынын алып жүрүүчүсү, биринчи кезекте, локативдик предмет болуп саналат. Эреже катары, локативдик катыш локативдик предикат менен белгиленген пропозициянын бир гана тарабы. Демек, локативдик предикаттар катары локативдик пропозицияларды белгилеген жана милдеттүү актант-локализаторду (Lok) болжолдогон предикаттарды, башкача айтканда, предмет же аракеттин болмушунун ордун билдирген жана *локалдашкан предмет же кырдаал кайда жайгашкан? локалдашкан предмет кайда, кайдан, эмне менен жүрөт?* жана башка суроолорго жооп берерин түшүнөбүз. Негизинен булар этиштер, бирок атоочтук предикаттардын бир катары да бар.

Базалык ККга ылайык локациянын, адлокациянын, делокациянын жана транслокациянын, алардын маанилеринин жөнөкөй предикаттарын бөлүп алууга болот.

Предикаттар синтаксистик локативдик конструкцияларды түзүп, алар мейкиндик семантикасынын калган бардык тилдик бирдиктерин интеграциялайт. Демек, кырдаалдык катыштар мейкиндик катыштардын башка типтеринин арасынан жетектөөчү болуп саналат. Тигил же бул локативдик ККны чагылдыруу үчүн арналгандыгы локативдик предикаттардын негизги типтеринин жана синтаксистик локативдик конструкциялардын бөлүнүшүнүн жана классификациясынын критерийлеринин бири.

Локативдик предикаттын семантикасында камтылган кырдаалдык катыштын конкреттүү тиби *локализатордун* семантикалык тиби менен колдоого алынат.

Локация кырдаалы предметтин ордун же мейкиндиктеги аракетти белгилөөнү талап кылат. Адлокацияда локализатор локалдашуунун объектиси жайгашкан же ээлеген орунду билдирет: *столго коюу, креслого отуруу, - адлокациянын пункту*. Делокацияда локализациянын объектиси ордун бошоткон же андан алынган орун, *креслодон туруу, столдон алуу – делокациянын пункту*. Транслокация катыштары, оболу, *трассанын* координаттарын болжолдойт: *талаа менен баруу*.

Транслокативдик предикаттар, кыймыл трасса-сынан сырткары, көпчүлүк учурда орундун координаттарын болжолдоп, андан кыймыл же *старт, кыймыл багытынын* координаты, ошондой эле кыймылдын *максаты же финиши* келип чыгат. Аны менен транслокациянын фазасы катары кызмат кылган бир нече базалык мейкиндик катыштар синтезделет: *үйдөн чыйыр жол менен кетүү* – делокация + транслокация; *үйгө чыйыр жол менен жакындоо* – транслокация + делокация; *үйдөн жумушка чыйыр жол менен баруу* – делокация + транслокация + адлокация. Кырдаалдык катыштардын бир нече типтерин синтездөө жөндөмүнө жараша *гибриддик* мейкиндик предикаттардын ар кандай типтерин бөлүп алууга болот. Түрк тилдеринде да, орус тилинде да транслокативдик предикаттардын ичинен гибридик предикаттарды көрүүгө болот.

Траслокациянын фазасы катары делокациянын спецификасы болуп мурунку орундук жайгашуунун пункту менен мейкиндик катыштын ажырымы сөзсүз түрдө бул ажырымдын ыкмасы жана андан аркы кыймыл катары кыймылды (кандайдыр трасса боюнча же кайсы бир багытта) болжолдойт, ал имманенттүү түрдө, конкреттүү айтымда координаттын баштапкы, стартык түрү гана чагылдырылса да (*токойдон чыкты, салыштыргыла: бул чыйыр жол менен токойдон чыкты*), татаал транслокативдик предикаттын семантикасында жайгашат. Делокациянын өзүндө мейкиндик катыштарды ажырымы – делокативдик предикаттын негизги мазмуну (*Мен креслодон турдум*). Транслокациянын фазасы катары окшоштукта адлокация кайсы бир пункттан кайсы бир багыт боюнча кайсы бир трассадан кыймылдын натыйжасы катары финишке жетүүнү болжолдойт (*жумуштан кыска жол менен*) *үйгө келди* – транслокация, салыштыргыла: *креслого отурду* – адлокациянын өзү. Мында адлокация локациянын мейкиндик катышынын баштапкы фазасы болуп саналат, ал эми делокацияны локациянын бүтүүчү фазасы катары караса болот. Демек, делокация жана адлокация локация менен транслокациянын ортосундагы байланыштыруучу каражат катары кызмат кылат.

Делокация жана адлокация бир эле катыштын жайгашкан орунду алмаштыруунун эки тарабы катары кызмат кылат. Бирок адлокация локациянын жаңы мейкиндик катышынын белгиленген учурун эсепке алса, делокация – башка тарабын, башкача айтканда, мурдагы мейкиндик байланыштардын ажырымын карайт. Салыштыргыла: *баланы бешик-*

тен алды – делокация жана *баланы колуна алды* – адлокация. Мурунку мейкиндик катыштардын ажырымы ошол эле убакта жаңысынын орношун билдирет, себеби эч нерсе мейкиндиктен тышкары келип чыкпайт, жашабайт. Бири-бирин алмаштырып туруучу мейкиндик катыштардын динамикасы ар дайым өзгөрүп туруучу дүйнөнүн диалектикасын, мейкиндик жана андагы баар алган заттар, окуялар ортосундагы мамилелердин диалектикасын чагылдырат.

Транслокация өзү транслокативдик катыштын негизги, ортодогу фазасы катары объекти менен локализатор белгилеген мейкиндик ортосундагы мейкиндик катыштардын өзгөчө тибин болжолдойт. Бул катыштар локацияга белгилүү бир мейкиндикте локалдашуунун объектисинин жайгашкан орду бериле тургандыгы мааниси боюнча да жакын: *Ал жол менен бара жатат* – демек, ал жолдо. Катыштардын эки тибинин маалыматтары бир катар концепцияларды айырмаланат, себеби локалдашкан объект локализатор мейкиндиктеги белгилеген чектерди кесип өтпөйт (*Асан бакчада сейилдеп жүрөт*). Алар *лативдикке* карама-каршы интралокалдык катары аныкталып, айрым мейкиндиктин чектерин басып өтүүгө байланышат (*Асан бакчага кирди; Асан бакчадан чыкты*) [Теньер 1988:324; Гак 1996:8].

Интралокалдык жана *лативдик* катыштардын сунушталган аныктамаларында алардын дифференциялык белгиси катары бул катыштардын *топологиясы* кабыл алынат: локалдашкан объекттин жана локализаторунун мейкиндештиги / мейкиндештик эместиги. Чындыгында, локалдашкан объект локализатор белгилеген мейкиндиктин чегинде жайгашкандыктан, бул транслокация менен локацияны өз ара бириктирет. Ошол эле сыяктуу, локализаторлор белгилеген делокация пункту жана адлокация пункту мейкиндиктин чектеринде локалдашкан объект жайгашпагандыктан, адлокацияны жана делокацияны өз ара бириктирет. Бирок бул адлокацияны да, делокацияны да өз алдынчалыктан баш тартууга негиз болууга кызмат кылбайт (цитата алынган эмгекте *жакындашуу* жана *алыстоо* терминдери пайдаланылат).

Биздин көз карашыбызда, *кырдаалдык* мерчемде локация жана транслокация ар типтүү катыштардан болуп саналат. Транслокация багытталган кыймылдын ортолук фазасы катары кызмат кылганда, алардын айырмачылыгы абдан ачык чагылдырылат: *Ал жол менен баратат / үйдөн токойго!*. Убакыттын улам кийинки учурларында объект трассанын жаңы чекитине жетип, дайындоо пунктуна улам жакындоо менен старт пунктуна алыстайт, алар вербалдуу болушу мүмкүн, же түшүнүктүү болсо, контекстен түшүрүлөт. Объектинин локациясында старттын, трассанын, фиништин же кыймыл багытынын көрсөтмөлөрү жок жана болушу мүмкүн эмес. Багыты жок кыймылда гана (*Асан бакчада / бакчаны бойлой сейилдеп жүрөт*) бул катыштар чындыгында абдан жакын. Бирок *бакчаны бойлой* трассасынын координаты менен айкалышта *бакчада* ордунун координатынан айырмаланып, бул учурда аларды айырмалоочу кызмат кылат. *Транслокативдик* предикаттардын, трасса локализаторунун атайын жөндөмө маркерлеринин болушу, биздин көз карашыбызда, бул катыштын өз алдынчалыгын тастыктоо кызматын аткарат.

Финиш транслокациясынын координаттарынан сырткары транслокативдик катыштардын өз алдынча семантикалык компоненти катары көп учурда атайын морфологиялык каражаттар аркылуу *кыймылдын* багыты локализаторун бөлүп алабыз. Бул локализаторлордун семантикалык жакындыгында алардын ортосунда олуттуу айырма бар: кыймылдын *финиш* координаты объектинин умтулушун, ага жетүү ниетин болжолдойт. Кыймыл *багытынын* координаты локалдашуунун объектиси багыт алган ориентирди көрсөтүп, бирок мында ага жетүү ниети аңдалбайт.

Ар башка тилдерде локативдик семантикалык структуралар предикаттар менен берилип, алардын семантикасында ошол динамикалык мейкиндик катыштар ар башкача айкалышып калышы мүмкүн. Мисалы, орус тилинде адлокацияны (*положить, сесть*), делокацияны (*взять, встать*) жана делокация + адлокацияны (*переложить, пересесть*) билдирген этиштер бар. Түрк тилдеринде бир эле убакта эки кырдаалды билдире алган этиштер дайыма эле туура келе бербейт: *Он переложил нож оттуда сюда* орус тилинде, сөзмө-сөз орусчага которгондо муну билдирет: *Он, нож оттуда взяв, сюда положил*. Орусча *пересел* мааниси 3 предикат менен берилет. Встав места, где сидел, пойдя, на другую скамью сел “.

Ар башка системадагы тилдердин мейкиндик предикаттардын жана локализаторлордун негизги семантикалык типтеринин универсалдуулугунда жөндөмөлүк же тигил же бул тилдин дээрлик башка грамматикалашкан формаларына бекемделген мейкиндик ролдорунун репертуарларында ар бир тил семалык курамдын өзгөчөлүктөрүндө жана локативдик предикаттардын комбинатордук мүмкүнчүлүктөрүндө өзүнүн бөтөнчөлүгүн чагылдырат. Локализатордун каноникалык формасы.

Бардык каралып чыккан кординаттар түрк тилдеринде, эреже катары, мейкиндик жөндөмөлөр аркылуу типтүү маркерлөөгө ээ: жатыш жөндөмө *орун* координатын берсе, түрк тилинде өнүккөн табыш жөндөмө *трассаны*, локализатордун чыгыш жөндөмөсү кыймылдын *стартын* жана *делокациянын пунктун*, ал эми барыш жөндөмө - адлокациянын *финишин* жана *пунктун* маркерлейт. Негизги кырдаалдык катыштарды мейкиндик жөндөмө формалары менен ырааттуу маркерлөө түрк тилдеринин өтө бөтөнчө өзгөчөлүгү жана кыязы, бүтүндөй алтай тилдеринин жалпы типологиялык өзгөчөлүгү болуп саналат.

Жөндөмө формаларындагы локализатору же алардын функционалдык окшоштуктары (мейкиндик тактоочтор формасында ж.б.) **каноникалык жактан маркерленген** деп аталат. Бул мейкиндик катыштарды чагылдырууга дээрлик адистештирилген формалар. Алардагы мейкиндик маанилер контексттик жактан дээрлик эркин.

Каноникалык жактан маркерленген локализатордун мазмунун негизинде *каноникалык локативдик* конструкциялар обочолонот. Аларда локализатор жагдайлык функцияда кызмат кылат. *Жагдай*

терминин семантикалык катары бааласа болот: жагдай жагдайлык катыштарды чагылдырган сүйлөмдүн элементи. Терминди колдонуунун салтында көп учурда сүйлөмдүн семантикалык жана синтаксистик структурасында жагдайдын милдеттүү эместиги болжолдонот. Аны менен бирге ал башка салттардын *сирконстанта* түшүнүгү менен жакындашат. Биздин оюбузда, жагдай (локативдик, темпоралдык, казуалдык, мүнөздөөчү ж.б.) сүйлөмдүн структуралык жана номинативдик минимумуна кириши мүмкүн: *Үй (кайда?) жайгашкан; Жыйналыш (канчага?) созулду; Ал өзүн (кантин?) алып жүрөт; Ал (эмнеден?) титиреп жатат*.

Орус тилинин мейкиндик конструкцияларын талдоодо ушул эле негизде А.Г.Гак *баитапкы* (канондук) жана *экинчи* (канондук эмес) конструкцияларды карама-каршы коёт [ТФГ 1996:21].

Индоевропа тилдеринде кырдаалдык маанилердин жөндөмө формалар менен маркерлөөсү сейрек учурларда гана кездешет. Орус тилинде канондук маркерленгенден сүйлөмдүк-жөндөмөлүк айкалыштагы формадагы локализаторлор эсептелет.

Бир катар мейкиндик этиштер конструкцияларды түзүп, аларда локализатор *канондук эмес* формада кызмат кылат. Бул адистешпеген форма, анын мейкиндик мааниси конструктивдик жактан шартталган. Негизинен, мейкиндикти басып өтүүнүн мейкиндик предикаттары локализаторду – *мейкиндикти* (*же бөгөттү*) *жеңип өтүүнү* талап кылып, ал аракеттеринин түз объектиси катары кызмат кылат: *бүтүндөй дүйнө жүзүн айланып чыгуу, дайраны кечип өтүү*. Мындай конструкцияларда кыймылдын старт, трасса жана финиш маанилериндеги локализаторлор жок, себеби *мейкиндикти жеңип өтүү* координатасы өзүндө старт жана финиш көрсөтмөсүн камтып, кыймылдын трассасы болуп саналат. Ошол мейкиндик тарабынан ээленген тегиздик локативдик предикаттын аракет жааты, кыймылдын максаты жана мазмуну аны жсңип өтүү болуп саналат: *тоону ашып өтүү* ж.б., локалдашуунун объектиси бөгөттүн “аркы тарабында” болуп калса, локативдик предикаттын аракети бүткөн болот.

Адабияттар

1. Агеева Р.А. Категория пространства и способы ее выражения в языке // Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1984.
2. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М., 1982.
3. Владимирский Е.Ю. Выражение пространственных отношений // Русский язык за рубежом. – М., 1979.
4. Всеволова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М., 1982.
5. Гак В.Г. Функционально-семантическое поле предикатов локализации. – Санкт-Петербург, 1996.
6. Теньер А.Н. Выражение пространственных отношений в системе склонения существительных. – Л., 1974.